

ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Розбудова радянської моделі шкільної освіти на початку 20-х рр. ХХ-го ст., становлення системи соціального виховання на засадах класової ідеології зумовили одержавлення сільської школи, зміну державно-громадської системи освіти, що була започаткована в добу національно-демократичної революції (1917–1919 рр.). Започатковані в 20-х рр. ХХ-го століття основні засадничі принципи децентралізації управління школою, можливості вибору типу школи, відповідно до потреб дитини, природного та соціокультурного середовища (школи сільськогосподарські, лісові); вибору мови навчання; відкритості школи; зв'язку школи з життям, затвержені урядом Центральної Ради не відповідали суспільно-ідеологічним потребам радянської влади [2, арк. 3, 7, 16а].

Мета статті – за результатами історико-педагогічного аналізу розкрити сутність основних тенденцій та суперечностей розвитку сільської школи в 20-х роках ХХ-го століття.

На початку 20-х років ХХ-го століття сільська школа розглядалася в контексті загальних підходів до розбудови школи радянського зразка. Аналіз архівних документів уможливило виокремлення тенденцій розвитку сільської школи та етапи, що суттєво відображають її розвиток в 20-х рр. ХХ-го століття [5, арк. 58]. Сільська школа виділялася з загального контенту соціально-економічними умовами, схильністю до патріархальних відносин із соціальним середовищем.

На етапі розбудови нормативно-правової бази нової школи (1920-ті – 1923-ті рр.), розвиток сільської школи регламентовано на державному рівні прийняттям документів стосовно нової моделі освіти та особливостей розвитку сільської школи, зокрема. Започаткована нова структура школи, основи управління нею, окреслено вимоги до мети, завдань змісту та методів нової школи, руйнування старої школи і планова організація системи нової школи, що часто суперечило потребам сільських родин.

Розвиток сільської школи визначала соціальна політика держави; школа в селі стала об'єктом «одержавлення». Приміщення та інвентар шкіл знаходився в державній власності. Держава робила перші кроки щодо навчально-методичного забезпечення школи, особливо опікувалася змістом ідейно-політичної освіти учнів та вчителів. Матеріальні витрати щодо утримання вчителів, технічного персоналу покладалися на громаду села. З метою закріплення державного регулювання розвитку школи органи державної влади визнавали лише школи, що підпорядковувалися державі. Державними циркулярами закріплено виключне право

функціонування договірних шкіл, оскільки «...другие школы и группы учащихся под руководством других учителей не допускаются и по обнаружении таковых они должны быть немедленно закрыты с привлечением учащихся в них и их родителей к судебной ответственности. В случае невыполнения гражданами (такого-то) села взятых на себя обязательств к точно установленным срокам отдел Народного образования сохраняет за собой право закрыть школу» [1, арк. 13,14].

На розвиток школи загалом негативно впливали суспільно-економічні наслідки громадянської війни, що виявлялися у гальмуванні державного фінансування школи, насамперед сільської. У 20-х роках вона перебувала на матеріальному забезпеченні сільських общин [9, арк. 16 (об)]. У 1922–23 рр. на утриманні сільських общин було 9 тис. шкіл. Згідно з договорами сільські вчителі («договірні робітники») мали отримувати від 2-х пудів кукурудзи до 20 пудів зернохліба на рік [9, арк. 16 (об)].

На початку 20-х років влада запровадила натуральний культурний податок, однак нерідко сільські общини не мали змоги його сплачувати, в зв'язку з руйнацією усталеного економічного укладу. Фінансування сільських шкіл (натуральна оплата) покладалися на сільські громади, однак в умовах соціально-економічної кризи селяни здебільшого не підтримували самооподаткування на школу. Як свідчать архівні документи, самооподаткування мало місце лише в деяких округах Подільської, Полтавської, Волинської та Київської губернії, однак ці кошти не перевищували 400 000 пудів зернохліба. Тому більшість сільських шкіл не отримували ні натурального, ні грошового забезпечення (в той час як міські школи фінансувалися із коштів Соцвос'у) [9, арк. 16]. Слабка державна підтримка сільської школи обмежувала сільську школу в матеріальних, фінансових ресурсах та гальмувала її розвиток.

Нерідко сільським школам доводилося існувати на так звані «невідомі засоби»: «Джерелом існування цих шкіл є подання, які вчительство вимушене було приймати в формі обідів почергово в кожного селянина або у вигляді індивідуальних і групових приношень. Часто вчительство жило за рахунок городів або свого господарства. Нерідко траплялися випадки найму вчителів батраками на розробку лісу і т. ін.» [9, арк. 17]. Школа в селі виживала на ентузіазмі вчителів, які найчастіше працювали безоплатно.

У розвитку сільської школи простежується тенденція державного регулювання функціонування сільської школи. З метою забезпечення ідейно-політичної та освітньої функцій школи, насаджених новою владою, створювалися сільські комісії допомоги школі при сільських радах. Завдання комісій полягало в забезпеченні школи паливом, навчальним приладдям, шкільним інвентарем, ремонтом шкільних будівель, оплати праці педагогічного, технічного та адміністративного персоналу. До складу Комісії входили: голова сільської ради (він і голова Комназему),

представники селянства (вибрані на сільських зібраннях), завідувач школи (голова педради) або представник «шкільних робітників». Організаційно-педагогічні функції школи переходили в компетенцію новоствореної комісії [21, арк. 20].

Для успішного функціонування нової моделі управління сільською школою були створені також Волосні Комісії Допомоги школі при Вол ВКОНКОМАХ «З метою господарчої допомоги місцевій школі, яка має волосне значення, а також з метою стеження за правильною і успішною діяльністю сільських Комісій» [20, арк. 21]. В Управлінні народної освіти (УНАРОБРАЗ) розроблялися інструктивні листи стосовно структури сільських шкіл, наповнюваності класів (25 учнів). Щодо вчителів, то їх професійна придатність визначалася ставленням до радянської влади. В «Инструкции по заключению договоров УНАРОБРАЗА с сельскими и волостными исполкомами и КОМНЕЗАМАМИ на содержание учреждений УНАРОБРАЗА» чітко виписано вимоги нової влади до вчителя: «Установить отношения учителя данной школы и к исполнению прямых обязанностей как учителя» [3, арк. 28].

У 1922–1923 н.р. початкові сільські школи були остаточно передані на утримання місцевого населення, що гальмувало їх розвиток, оскільки господарська розруха, громадянські колізії похитнули матеріальні статки селян. У губерніях передача сільських шкіл на утримання місцевого населення не скрізь мала підтримку селян щодо матеріальної підтримки школи. Значного поширення набула передача сільських шкіл на утримання місцевого населення в Миколаївській (Николаевской) губернії. Всього було передано на забезпечення сільських общин школи в 26 «благополучних по урожаю волостях» [4, арк. 30, 31, 32]. З центрального бюджету забезпечувалися лише культурно-освітні заклади міст, однак із жовтня 1922 року більшість із цих закладів було переведено на кошти місцевого населення. В губерніях започатковано фінансування зернового фонду на підручники, однак в умовах неврожаю та руйнування сільського господарства такі фонди не мали масового розвитку. Наприклад, у звітах Катеринославського ГУБНАРОБРАЗА за період із 01.10.1922 по 01.04.1923 рр. зазначалося, що лише в шістнадцяти волостях Верхньодніпровського уїзду Катеринославської губернії зерновий фонд як поодинокий випадок займався придбанням підручників для сільських шкіл [13, арк. 53]. В деяких губерніях влада була занепокоєна тим, що вчителі, отримуючи фінансування з недержавних фондів, попадали під вплив церкви, вчили учнів не лише по релігійних книгах, але «в релігійному антирадянському дусі». Тому уряд вживав заходів щодо посилення керівного впливу на школу. Здійснювався перехід всієї мережі культосвітніх закладів на окружний бюджет з оплатою сільських робітників (вчителів) натуральним продуктом; з розрахунку 2 товарні рублі (для вчителів міських шкіл – 3 товарні рублі) [13, арк. 53]. Труднощі

фінансування, матеріального забезпечення спричинювали стагнацію, занепад сільської школи. Забезпечення підручниками та посібниками відповідало 25 % від потреби. На розвиток сільської школи негативно впливав економічний стан сільських родин. Руйнація селянської економіки, «одержавлення» селянства відсторонили селян від джерел економічного існування. Сільська родина, виснажена війнами та революційними соціально-економічними перетвореннями на селі, не мала достатніх матеріальних статків для утримання школи. Нерідко, селянські діти не мали взуття та одягу [5, арк. 8]. Соціально-економічне становище селян зумовлювало відчуження дітей від школи.

Суперечності розвитку сільської школи лежали як в ідеологічній, так і в фінансовій площині. Виразно простежується невідповідність між запитамі школи радянського зразка на ідейно-політичну освіту сільських дітей та відставанням державного фінансування функціонування сільської школи. З іншого боку, суперечності виявляються в намаганні одержавлення школи загалом, підпорядкування вчителів класовим ідеологом та спротивом, що чинило свідоме сільське вчительство.

Тенденцією розвитку сільської школи в 1923–24-х рр. було удосконалення організаційно-педагогічних умов її роботи. Стосовно розвитку сільської школи показовими є намагання урядовців наблизити зміст навчання та виховання учнів до особливостей сільсько-господарського виробництва. Лібералізація економіки, зокрема політики держави щодо села, намагання радянської влади залучити селянство до соціалістичного будівництва спричинили й нове бачення розвитку сільської школи. Державне регулювання розвитку сільської школи здійснювалося відповідно до сільськогосподарського напрямку, що відповідав потребам соціально-економічного розвитку радянської держави. В тезах доповіді «Про організацію методологічної роботи в учбових закладах України» (1924) було «Про сільськогосподарський ухил у трудшколі» обґрунтовано нові підходи до змісту, форм та методів навчання учнів у сільських школах. Уводилася модель сільсько-господарських шкіл, «школа в сільськогосподарських умовах може набувати собі успіху в бік сільськогосподарської галузі залежно від природних, історичних та економічних умов району (садівництво, бджільництво, городництво, скотарство)» та ін. [19, арк. 1]. У навчальні програми вводилася інформація про господарську діяльність мешканців села, району; поняття про колектив, комуни, види кооперування. Учні сільських шкіл активно включалися в дослідницьку роботу; до керівництва нею долучався й агроперсонал сільських комун, кооперативів.

Відповідно до соціально-економічних, ідеологічних запитів радянської держави на цьому етапі першочерговим завданням було не навчання учнів, а виховання, підготовка свідомих громадян до соціалістичного будівництва. В навчально-виховному процесі широко

застосовувалися екскурсії, що мали на меті знайомити учнів із практичним життям району, села. Значного поширення в цей період набув метод проектів. У вітчизняній педагогіці 20-х рр. ХХ-го ст. метод проектів увійшов до теорії та практики освіти. Реалізація ідеї «перетворення школи учіння на школу життя» сприяла розробленню комплексно-проектних програм. Кожна школа ставила свої проектні теми відповідно до місцевих умов. Загалом проекти були економічного та ідейного спрямування. Найбільшого поширення набули проекти сільськогосподарського профілю. Наприклад, в с. Ямпіль Звенигородського повіту Київської губернії вчителі-ентузіаста започаткували семирічну школу агрономічного профілю. Учні школи розробляли проекти обробітку землі, вирощування садів і виноградників на засадах агрономічної науки.

Спроба адаптувати методи діяльності до умов класово зорієнтованої школи (постановка роботи за методом проектів) у школах України мала місце в різних регіонах із різним успіхом. Так, під керівництвом Бердянського педагогічного технікуму в експериментальній Старо-Петрівській школі проводився цільовий проект «Закладання винограду». Проте здебільшого в школах переважали короткі, нескладні проекти, спрямовані на виконання учнями заготівлі зерна, інших продуктів [22, с. 227–232].

Суперечливі тенденції соціально-економічного розвитку країни були пов'язані з широкомасштабним інструктивно-нормативним управлінням народною освітою, пошуком нових шляхів розвитку школи та ідейно-політичною нетерпимістю до традицій українського шкільництва. Вчительство розглядалося як активна сила соціалістичного будівництва. Тому в 1923–24-х роках затверджуються циркуляри, що визначали стратегію ідейно-політичної підготовки вчителя [10, арк. 8].

У 1924–1927-х рр. розвиток загальноосвітньої школи характеризується трансформацією внутрішнього ідейно-зорієнтованого змісту, організаційних форм, методів роботи, навчальних планів, переходом від адміністративно-організаційних засад діяльності школи до навчально-методологічних як у міській, так і в сільській місцевості. У навчальний процес упроваджувалася комплексна система. Особливість методики полягала в тому, що навчальний матеріал розділявся не на окремі предмети, а на теми. «Пасивні» методи (читання, міні-уроки) замінювалися напівактивними методами (реферат, семінар, робота в групі). Основним критерієм оцінювання учнів був облік і зв'язок з роботою групи. Упровадження методу проектів дещо посилювало зв'язок школи з соціокультурним середовищем. У тезах доповіді Я. Ряппо щодо основних завдань школи викладено наступне завдання щодо розвитку школи цього періоду і сільської, зокрема: «...виховання відданих класовим інтересам виконавців соціальної та економічної перебудови» [11, арк. 14, 15].

У роки нової економічної політики, послаблення економічного тиску

на селян, розвиток кооперативного руху на селі на приватній власності сприяли стимулюванню розвитку сільської школи. Ключова ідея шкільної освіти визначала розвиток практико зорієнтованого, сільсько-господарського змісту навчання, впровадження в навчальний процес пошукових методів (дослід, експеримент). Насамперед зміст навчання мав відповідати потребам економічного розвитку села, району. У цьому контексті й виокремлювався навчальний матеріал. Навчальна інформація структурувалася відповідно до природно-історичних та економічних умов села, району, класового виховання [8, арк. 47].

Розвиток «сільськогосподарського» ухилу в трудшколі на теренах України відбувався в контексті розбудови теорії школи радянського зразка. Ідеї з виступу І. Соколянського є достатньо яскравим підтвердженням даної тенденції: «В период пролетарской диктатуры педагогика никаких иных задач себе не ставит, кроме организации выдержанных классовых форм поведения как личности, так и коллектива...» [15, арк. 4].

Здійснення партійно-державного курсу на «нову» школу актуалізувало проблему розроблення методологічного підґрунтя. Методологічні пошуки характеризуються особливою увагою до педології. В Одесі, Катеринославі, Києві, Харкові було створено дослідні педологічні станції, набували поширення методологічні кабінети: індивідуальної роботи лікарсько-педологічні та «соціальної» педагогіки.

Значний внесок у розбудову методології нової школи зробили Всеукраїнські Сесії Науково-педагогічного комітету. На сесіях оприлюднювалися наукові здобутки з проблем соціального виховання. На місцях розбудовувалися осередки, опорні районні школи та дослідні установи місцевого значення. Органи управління освітою окреслювали коло завдань: 1) створення округових методологічних комісій, дослідних місцевих установ та районних опорних шкіл; 2) підготовку для них відповідних кадрів; 3) формування методологічного активу серед педагогів; 4) долучення до консультування долучити фахівців педагогічних вузів [10, арк. 10]. За кожним педагогічним інститутом закріплювалися округи або територіальні дільниці (якщо в окрузі функціонувало декілька педвузів). Робітники педвузів консультували роботу окреметодкомів, робітників шкіл, вчителів, обслуговували наради, конференції, курси своїми лекціями та доповідями.

На цьому етапі значна увага приділялася вивченню передового педагогічного досвіду. Він оприлюднювався в педагогічних фахових виданнях: «Шлях освіти» (для викладацького складу більш високої кваліфікації); «Радянська освіта» (для вчителів масової трудової школи); «Українізнація» (журнал української термінології з педагогіки, переклади з метою унеможливлення різночитання); «Наша школа» (друк місцевого досвіду); «Просвещение Донбасса» (місцевий журнал) [11, арк. 20, 21].

У кінці 20-х рр. ХХ-го століття нові соціально-ідеологічні віяння,

пов'язані з глобальною перебудовою держави на засадах індустріально-колгоспного виробництва загальмували розвиток у сільській школі демократичних паростків зв'язку школи з соціально-культурним середовищем, вихолостили особливості її розвитку.

Суперечності розвитку сільської школи на початку 1920-х рр. виявилися у зіткненні двох шкільних систем: гуманістичної та авторитарної, що розвивалася цілеспрямовано, слабкою економічною підтримкою, насамперед, сільської школи.

Розвиток сільської школи в 20-ті роки ХХ-го століття характеризується суперечливістю вибору моделі освіти, сутність якої полягала між традиційно-гуманістичними ідеями і новими соціально-пролетарськими підходами. Це був час пошуків і протиріч, оскільки була спроба інтегрувати гуманістичні засади української трудової школи з метою і завданнями школи нового соціального-класового зразка.

Проблемою в розбудові нової школи була нестача педагогічних кадрів, особливо гостро вона постала у сільській місцевості. Сільський вчитель мав стати провідником ідей партії в галузі освіти, вихователем не лише учнів, а й батьків та громадськості. Недостатньо розкритими на даному етапі є питання внеску сільського вчителя у розвиток освіти мешканців сільської місцевості, педагогічного подвижництва, яке притаманне 20-им рокам ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Матеріали про договірні компанії з сільськими громадами щодо утримання шкіл (положення, інструкції, пояснюючі записки, звіти, відомості про розподіл дитустанов соцвиху по джерелах, що їх утримують та типові договори). Документи напечатаные в Волынском пролетарии № 438 Типовой договор с сельским обществом содержания школы (для Волынской губернии) / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 865, арк. 13,14.
2. Закон і протоколи засідання Центральної Ради про скасування шкільної округи та передачу до відома секретаріату справ освіти всіх шкіл і просвітницьких установ / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2581, оп. 1, спр. 2, арк. 3, 7, 16а.
3. Инструкция по заключению договоров УНАРОВРАЗ'а с Сельскими и Волосніми Исполкомами и Когинезамами на содержании учреждений НАРОБРАЗ'а / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 865, арк. 28.
4. Материалы по передаче сельских школ на содержание местного населения и о договорной школе / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 865, арк. 30–32.

5. Матеріали про договірні компанії з сільськими громадами щодо утримання шкіл (положення, інструкції, пояснюючі записки, звіти, відомості про розподіл дітоустанов соцвиху по джерелах, що їх утримують та типові договори) / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 865, арк. 58.
 6. Положення про тимчасові річні курси по підготовці вчителів для Єдиної трудової школи. Навчальний план річних курсів для підготовки вчителів I ступеню Єдиної Трудової Школи / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 404, арк. 2.
 7. Навчальний план річних курсів для підготовки вчителів II ступеню Єдиної Трудової Школи / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 1, спр. 404, арк. 2(об).
 8. Объяснительная записка к плану и программе преподавания на 1-й ступени Единой трудовой школе / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 893, арк. 47.
 9. Положення РНК СРСР про організацію справи народної освіти у російській соціалістичній республіці, протоколи засідань лікарсько-педагогічної ради Головоцвиху, пояснююча записка до плану і програми викладання на I-му ступені єдиної трудової школи та тези доповідей про організацію методологічної роботи в учбових закладах України. Объяснительная записка к приблизительным данным 1) о распределении детучреждений СОЦВОС'ф по источникам их содержания 2) о средствах приходящих на долю учреждений СОЦВОС'а в 1922–23 уч.г. на Украине / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 865, арк. 16, 16 (об), 17.
 10. Організація методологічної праці по лінії соціального виховання / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 893, арк. 8, 10.
 11. Організація методологічної праці по лінії соціального виховання. Тези к докладу Я. Ряппо / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 893, арк. 14, 15; 20, 21.
 12. Основи будівництва вільної Єдиної Трудової Школи на Україні / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 383, арк. 70.
 13. Отчет Екатеринославского ГУБНАРОБРАЗА с ГУБЭКОНОМ совещанию за период с 1.10.22 г по 01.04.23 г. / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 166, оп. 3, спр. 865, арк. 51, 52.
 14. Положення про тимчасові річні курси по підготовці вчителів для
-

- Єдиної Трудової Школи / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 404, арк. 1, 2.
15. Положення РНК СРСР про організацію справи народної освіти у російській соціалістичній республіці, протоколу засідань лікарсько-педагогічної Ради Головсоцвиху, пояснювальна записка до плану і програм викладання на 1-му ступені Єдиної трудової школи та тези доповіді про організацію методологічної роботи в учбових закладах України / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 893, арк. 4.
 16. Программа по изобразительному искусству для I ступени Единой Трудовой Школы / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 317, арк. 7.
 17. Звіти про роботу, список учбових посібників, відомості про учнів і штати, анкета загальних відомостей київських I-х соціально-економічних курсів. Список викладачів. Программа по рукоделию для I ступени Единой Трудовой Школы / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 317, арк. 2.
 18. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.
 19. Тези доповіді про організацію методологічної роботи в навчальних закладах України (1924). Про сільськогосподарський ухил в трудшколі / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 166, оп. 3, спр. 893, арк. 1.
 20. Тимчасове положення про Волосні Комісії Допомоги школам при Вол ВКОНКОМАХ / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 865, арк. 21.
 21. Тимчасове положення про сільські Комісії Допомоги Школі при Сільських Радах / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 865, арк. 20.
 22. Шульгин В. Н. На путях к методу проектов / под ред. Я. Н. Степанова, В. В. Игнатьева, В. Н. Шульгина. – М.; Л. : Государственное учебно-педагогическое издательство, 1931. – 400 с.